

УДК 811.161.3'0

Н. М. Філон

Навук. кір. – Р. У. Серыкаў, канд. філал. навук, дацэнт

З ГІСТОРЫІ ЎЗНІКНЕННЯ БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ

У дадзеным артыкуле прадстаўлены вынікі даследавання развіцця беларускай мовы ў дзяржанні. Праблема дакладнага вызначэння межаў перыядаў развіцця, росквіту і заняпаду беларускай мовы паўстае перад гісторыкамі мовы са ўсёй актуальнасцю і складанасцю і на сучасным этапе. Беларуская моўная сістэма валодае выдатнай унутранай жыццяздольнасцю, яна ніколі не падаўлялася, як памылкова мяркуюць, уплывам польскай, сербскай або рускай моў, а, наадварот, паглынала гэты ўплыў. Гэтая адметная самаахоўная здольнасць нашай мовы давала падставу беларускім даследчыкам адстойваць за ёй права на існаванне як сродка зносін аднаго са старажытных славянскіх плямёнаў. У артыкуле сустракаюцца імёны дзеячаў мовы, культуры і літаратуры і назвы іх прац, якія мелі вялікі ўплыў на распаўсюджванне роднай мовы і садзейнічалі яе развіццю. Разглядаецца праблема выкарыстання і функцыянавання беларускай мовы ва ўмовах білінгвізму.

Беларуская мова развівалася на аснове дыялектаў старажытнарускай, ці агульнаўсходнеславянскай, мовы да сярэдзіны XIII ст. З тых часоў у гісторыі беларускай культуры, мовы і літаратуры засталіся слаўтыя імёны асветніцы Ефрасінні Полацкай – пісьменніцы, заснавальніцы цэркваў, манастыроў, майстра па перапісцы кніг; біскупа Кірылы Тураўскага, прапаведніка, паэта, асветніка, кніжніка. Былі на тэрыторыі Беларусі і іншыя вядомыя кніжнікі, напрыклад, смаленскія – Клімент Смаляціч і Аўрамій Смаленскі.

Беларусь у той час была правадыром візантыйскіх ідэй на захад і наадварот. Старабеларуская культура і літаратура здолелі шматлікае ўзяць у суседніх краін і сталі багатым, своеасаблівым феноменам. Вось чаму дзяржаўнай мовай новай адукацыі, стала старабеларуская мова як найбольш развітая, з даўняй пісьмовай традыцыяй. Гэтую славянскую мову з кірылічнай пісьменнасцю ўжо пры князю Альгердзе (1345–1377) сталі зваць «рускаю моваю». З часоў Усяслава Полацкага, ці Усяслава Чарадзея, згаданага ў «Аповесці мінулых гадоў», Беларусь славілася памяркоўнасцю да розных народаў, культурных традыцый, веравызнанняў. Гэта выяўлялася і ў мове, дакладней, у пісьменнасці: тэксты *на*

старабеларускай мове пісаліся і лацінкай, і нават арабскім пісьмом – гэта так званыя Аль-кітабы татараў-перасяленцаў.

Першым у Еўропе зборам законаў на нацыянальнай мове стаў Статут Вялікага княства Літоўскага (1529, 1566, 1588), які быў створаны на старабеларускай мове. Статут адкрываецца словамі: «Хто патрабуе, каб панаваў закон, бясспрэчна, патрабуе, каб панавалі Бог і розум, а хто патрабуе, каб панаваў чалавек, прыўносіць у гэта жы-вельны пачатак» [1, с. 244].

Старабеларуская мова аказалася не менш гнуткай, чым латынь, на ёй былі сфармуляваны не толькі асноўныя прынцыпы права (прэзумпцыя невінаватасці, юрыдычна незалежны статут адвакатуры, абмежаванне ўлады караля, раўнапраўе веравызнанняў і пад.), але і шматлікія юрыдычныя тонкасці.

У гэты ж час у Вялікім Княстве Літоўскім пачынаецца і ўласна беларускае летапісанне, якое ахоплівае некалькі стагоддзяў. Нараджаецца цяга да навуковага апісання гісторыі, летапісанне становіцца дзяржаўным.

Мова свецкіх тэкстаў таго часу (дзелавой перапіскі, вершаваных і праявістых арыгінальных помнікаў, летапісаў) увабрала ў сябе і старажытнарускую аснову, і польска – лацінскія запазычанні, і стыхію народных дыялектаў, і найбагацейшы фальклор. Суседнія народы ўспрымалі яе як самастойную – беларускія летапісы перакладаліся на рускую і польскую мовы.

У 1569 годзе па ўмовах заключэння Люблінскай уніі Вялікае Княства Літоўскае па палітычных меркаваннях аб'ядноўваецца з Поль-шчай у адзіную федэратыўную дзяржаву – Рэч Паспалітую. Менавіта на гэты час прыпадае дзейнасць знакамітага беларускага першадрукара Францыска Скарыны, і пісьмовыя тэксты становяцца ўсеагульным здабыткам.

Кнігавыдавецкую справу Францыска Скарыны працягвалі Сымон Будны (1530–1593) і Васіль Цяпінскі (1540–1604), чыя творчасць прасякнута ідэямі Рэфармацыі, патрыятызму, гуманізму. Старабеларуская мова, падтрыманая масавым характарам кнігадрукавання, працягвала ўдасканальвацца і заставалася адэкватным правадыром самых тонкіх, самых высокіх ідэй. У гэты ж час Мікола Гусоўскі піша на латыні «Песню пра зубра», паведамляючы ўсяму свету (відаць, для гэтага і была абрана міжнародная мова кніжнасці) пра Беларусь.

На мяжы XVI–XVII стагоддзяў пачынаюць афармляцца «адносінны» старабеларускай і старажытнаруускай моў. «Граматыки Славенския правилное сінтагма» Мілеція Сматрыцкага (1619), «Граматыка Словенска» (1596) Лаўрэнція Зізання служылі апісанню стараславянскай мовы і дыферэнцыяванаму навучанню граматыцы і пісьму абедзвюх моў, а

слоўнікі «Лексікон» Памвы Бярынды (1627), «Лексіс» (1596) Лаўрэнція Зізанія фактычна з'яўляліся перакладнымі – «славенска» (стараславянска) – рускімі (старабеларускімі) [2, с. 40].

Характэрным перыядам у гісторыі беларускай мовы было XVIII ст. Назапашаны досвед ужо не мог быць запатрабаваны ў новы час, ён не адпавядаў тагачасным умовам. Традыцыі старой літаратурна-пісьмовай мовы, яе сістэма стыляў губляюць сваё значэнне. Аднак ужо ў XIX – пачатку XX стагоддзя беларуская мова нанова «вырас-тае» з беларускіх дыялектаў. У гэты ж час адраджаецца, а лепш сказаць, перажывае якасныя змены беларуская літаратура. Крыніцай яе служыць фальклор, народны тэатр XVIII стагоддзя – батлейка, школьныя драмы, камедыі. Гэты перыяд у гісторыі беларускай культуры вызначаецца моцным уплывам рускай і польскай літаратур пры павышанай увазе да фальклору, ананімных тэкстаў.

Рознагалоссі польскіх і расійскіх этнографіі і палітыкаў XIX ст. прывялі да «навуковага адкрыцця» Беларусі – яе мовы, культуры, гісторыі, фальклору – для шырокай грамадскасці. Беларусь пачынаюць фундамэнтальна вывучаць. Найболей яскравы прыклад – шматтомная праца заснавальніка беларускай філалогіі, акадэміка Расійскай акадэміі навук Я. Ф. Карскага «Беларусы», дзе аўтар дае рэестр беларускіх помнікаў пісьменнасці, апісвае асаблівасці беларускай мовы і разглядае паходжанне беларускага народа і беларускай мовы.

На гэтай падставе на пачатку XX стагоддзя адбываецца «паскоранае» развіццё мовы: узнікаюць перыядычныя выданні, у беларускай літаратуры з'яўляецца шмат новых імёнаў. Літаратары канца XIX – пачатку XX стагоддзя, асабліва Максім Багдановіч, шмат увагі надаюць пытанням развіцця мовы, эксперымантам з літаратурнымі жанрамі і формамі, перакладам.

Гэтыя працэсы былі гвалтоўна абарваны на пачатку 30-х гг. XX ст. Пасляваенная гісторыя Беларусі – гэта, з аднаго боку, несумнеўны рост эканомікі, адукаванасці насельніцтва і культурнага развіцця Беларусі ў цэлым, з другога – гэта працэс далейшага русіфікавання і ўніфікацыі беларусаў, спароджаны гэтым заняпад нацыянальнай самасвядомасці і этнакультурнага развіцця беларускага народа аж да пагрозлівага паслаблення інтэграцыйнай ролі беларускай мовы, а таксама нарастаючай індывідуальнасці значнай часткі насельніцтва да праблемы нацыянальна-культурнага вызначэння (пры захаванні намінальнай самаідэнтыфікацыі па этноніме).

Моўная сітуацыя ў Беларусі сёння парадаксальная. З улікам таго, што «са школьных навук грунтоўнай падставай школьнай асветы

была і будзе родная мова», можна сцвярджаць пра размыванне падмурку нашай сённяшняй сістэмы адукацыі [3, с. 73].

Большасць насельніцтва гаворыць на рускай мове, а літаратурная беларуская мова мала запатрабаваная і непрэстыжная як мова адукацыі і прафесійнага росту. На беларускай мове створаны літаратурныя шэдэўры (імёны Васіля Быкава, Алесея Адамовіча, Івана Мележа, Уладзіміра Караткевіча і шматлікія іншыя вядомыя далёка за межамі Беларусі), аднак яны мала знаёмыя самім беларусам. У тыя гады, калі добрыя кнігі (у тым ліку і пераклады замежных аўтараў на рускую мову) былі дэфіцытам, шматлікія тэксты былі перакладзены на беларускую мову, і чытаючая публіка змагла ацаніць высокую якасць перакладаў і, адпаведна, адэкватнасць беларускай мовы самым розным стылістычным і сацыяльным задачам. І ўсё ж родную мову беларусы не разглядаюць ні як спосаб знаёмства з чужымі культурамі, ні як асноўны спосаб спазнання і захавання сваёй.

Генеалагічная і структурная блізкасць беларускай і рускай моў, вядома, працуе на выцясненне беларускай мовы, якая мае іншы сацыяльны статус. І ўсё ж, сучасная тэндэнцыя фарміравання лінгвістычнай карты свету адназначна накіравана на захаванне мовы. У Беларусі, дзе, дарэчы сказаць, беларуская мова з'яўляецца дзяржаўнай (нароўні з рускай), рэальнае ўмацаванне яе статусу і пашырэнне сацыяльнай базы можа быць дасягнута, на наш погляд, шляхам сумесных высілкаў асобных людзей, грамадскіх аб'яднанняў і дзяржавы пры актыўнай пазіцыі ўсіх бакоў.

Спіс літаратуры

1 Статут Велікага Княжества Литовского 1529 года / Академия наук Белорусской ССР. Отдел правовых наук; под ред. К. И. Яблонскиса; Подгот. текста к печати П. Ф. Крапивина; пер. и комментарии Ю. И. Чернецкой и др. – Минск: Изд-во АН БССР, 1960. – 253 с., табл.

2 Крывіцкі, А. А. Наша родная мова / А. А. Крывіцкі. – Мінск: Народная асвета, 1967. – 182 с.

3 Плотнікаў, Б. А. Беларуская мова. Лінгвістычны кампендыум / Б. А. Плотнікаў, Л. А. Антанюк. – Мн.: Інтэрпрэссэрвіс, Кніжны Дом, 2003. – 672 с.